

Бойків І. М.,
аспірант кафедри цивільного права і процесу
Університету Короля Данила

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФАКТИЧНИХ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF LEGAL REGULATION OF ACTUAL MARITAL RELATIONS ON THE TERRITORY OF UKRAINE

У статті проаналізовано історію розвитку правового регулювання інституту фактичних шлюбних відносин на території сучасної України в різні історичні періоди (від найдавніших часів до актуального стану чинного законодавства). Автором здійснене дослідження основних нормативно-правових актів, які становили юридичний базис державного регулювання такого типу сімейних правовідносин у різні історичні періоди.

Ключові слова: фактичний шлюб, фактичні шлюбні відносини, судовий порядок, юридичні наслідки, майнові права.

В статье проанализирована история развития правового регулирования института фактических брачных отношений на территории современной Украины в разные исторические периоды (от древнейших времен до актуального состояния действующего законодательства). Автором проведено исследование основных нормативно-правовых актов, которые составляли юридический базис государственного регулирования такого типа семейных правоотношений в разные исторические периоды.

Ключевые слова: фактический брак, фактические брачные отношения, судебный порядок, юридические последствия, имущественные права.

The article deals with the analysis of the historical development of legal regulation of the institute of actual marriage during different time periods from ancient times to the actual state of the legal framework on the Ukrainian territories. Author conducts the study of main legal acts, forming the legal basis of state regulation of actual marital relations in different historical periods.

Key words: actual marriage, actual marital relations, judicial procedure, legal consequences, property rights.

Тенденція до популяризації моделі співжиття чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу у світі та в Україні зумовлює потребу в удосконаленні нормативно-правового регулювання такого типу відносин у нашій державі, а також вимагає глибокого розуміння історичних підвалин формування таких норм для правильного їх тлумачення та застосування на практиці. Незважаючи на споконвічне існування фактичних шлюбів на теренах України, історія розвитку правового регулювання таких відносин від найдавніших часів до сьогодні й досі залишається недослідженою.

Зважаючи на невизнання інституту фактичних шлюбних відносин у правових системах західних держав, під владою яких у різні часи історично перебували західноукраїнські території, формування юридичного регулювання фактичного співжиття чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу в Україні тісно взаємопов'язане з Російською державою.

Окремі аспекти історичного розвитку норм, предметом регулювання яких є фактичний шлюб, були досліджені в наукових працях М.Ф. Владимирського-Буданова, В.С. Гопанчука, М.М. Дякович, В.В. Круковес, А.С. Назарової, С.А. Петриченка, К.П. Победоносцева, Ю.В. Цал-Цалко й інших, але комплексного дослідження, яке б висвітлювало послідовний розвиток юридичного регулювання фактичних шлюбних відносин на території України, досі так і не було здійснено, що зумовлює актуальність обраної теми.

Метою статті є здійснення аналізу нормативно-правового регулювання фактичних шлюбів державами, що існували на території сучасної України

в різні історичні періоди, і ключових чинників, які зумовили сучасний стан норм законодавства України, предметом регулювання яких є фактичні шлюбні відносини.

Шлюбні відносини між чоловіком та жінкою як такі, очевидно, з'явилися ще задовго до появи державності. Утім, історію правового регулювання фактичних шлюбних відносин доцільно досліджувати, починаючи з моменту виникнення держави та права, зокрема й на території українських земель, адже саме з появою держави запроваджуються спеціальні правила оформлення шлюбу, який і протиставляється фактичним шлюбним відносинам. Отже, наявний стан співжиття вже стає недостатньою ознакою шлюбного союзу, коли зі шлюбом починають поєднувати права [1, с. 18].

Як зазначає К.П. Победоносцев, на Русі початок законної форми шлюбу поєднується з прийняттям християнства й початком церковної організації. До тих пір не спостерігалось існування певної форми шлюбу, можна відзначити тільки неформальні ознаки шлюбу, що знаходили свій вияв у притаманних шлюбу діях [1, с. 57].

Із прийняттям християнства на Русі запроваджувалась єдина формалізована процедура укладення шлюбу – церковна, яка передбачала заручини й вінчання [2, с. 19]. Установлена державою церковна форма укладення шлюбу за правовими наслідками є аналогією зареєстрованого державою шлюбу (у сучасному його розумінні). Однак введення єдиної форми укладення шлюбу не витіснило із суспільства фактичне співжиття чоловіка та жінки.

Вбачається, що, як і в Римській імперії, на теренах Київської Русі інститут фактичних шлюбних відносин слугував формою сімейного союзу для тих суб'єктів, для яких тогочасними законами не передбачалося права на укладення визнаного державою шлюбу, і тому таким особам державою надавався певний обсяг прав на підставі їх перебування у фактичному шлюбі. Наприклад, передбачалися правові наслідки фактичного співжиття господарів і їхніх рабинь. Так, відповідно до положень Руської Правди, після смерті господаря його раба-наложниця та її діти ставали вільними [3, с. 38].

Загалом дослідники питання правового регулювання фактичних шлюбних відносин дотримуються позиції, що з часу прийняття християнства на Русі аж до радянських часів на теренах України фактичні шлюбні відносини не існували як правовий інститут, оскільки не мали жодних юридичних наслідків. Утім, на протигагу вищезазначеному М.Ф. Владимирський-Буданов стверджує, що в XVI–XVII ст. все-таки визнавалися правові наслідки шлюбів, які хоч і не були зареєстровані церквою, проте укладались із дотриманням загально визнаних обрядів і звичаїв. Такі сімейні союзи, а також діти від них отримували обсяг прав і обов'язків, еквівалентний тому, який шлюб був укладений у церкві [4, с. 414].

Очевидно, вищенаведене твердження стосується категорії так званих старообрядців (розкольників), які у зв'язку з розколом православної церкви опинилися в ситуації, коли вони внаслідок невизнання ними церкви, яка була єдиним у державі інститутом, повноважним офіційно санкціонувати шлюб між чоловіком і жінкою, просто не мали можливості офіційно укласти шлюб. Як зазначає М.Ф. Владимирський-Буданов, від самого початку шлюби, укладені з дотриманням обрядів старовірів, не визнавалися з боку держави, проте у зв'язку з переходом у категорію старовірів величезної кількості громадян держава просто не могла цілковито ігнорувати такі шлюбні союзи. Тільки наприкінці XIX ст. старовірам було на законодавчому рівні дозволено укладати шлюб не перед церквою, а перед представниками світської влади [4, с. 425–426].

Загальносвітові тенденції секуляризації правового регулювання сімейно-шлюбних відносин у різних країнах світу зумовили поступове наближення до них у 1917 р. й правил РРФСР. Так церкву було позбавлено статусу суб'єкта, повноважного реєструвати шлюб, і ця функція перейшла до органів реєстрації актів цивільного стану, тобто до інституції світської влади [5, с. 21]. Утім, питання наявності в тогочасному суспільстві фактичних шлюбів, кількість яких тяжіла до збільшення, вирішене в такий спосіб не було. Разом зі зміною суб'єкта, повноважного реєструвати шлюби, фіксувалося все більше випадків звернення до суду осіб, що через таку реформу опинилися у незареєстрованих державою відносинах. Зважаючи на вищенаведену тенденцію, держава вже не могла ігнорувати абсолютну незахищеність майнових прав як чоловіка та жінки, що спільно проживали без шлюбу, так і їхніх дітей.

Уже в 1926 р. Кодексом про шлюб, сім'ю й опіку РРФСР надано законного статусу фактичним шлюбним відносинам і офіційно визнано правові наслідки, які їх породжували, причому майже в паритетному з офіційно зареєстрованим шлюбом обсязі [6]. Слід взяти до уваги, що діаметрально протилежну позицію закріплював прийнятий за декілька місяців до нього Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УРСР, який у статті 105 визнав законність виключно зареєстрованого державою шлюбу [7].

Отже, як зазначає Ю.Ю. Цал-Цалко, незважаючи на визнання в сімейному законодавстві УРСР юридичної сили лише за зареєстрованим в органах РАГСу шлюбом, на практиці на відносини фактичного подружжя поширювалися положення російського сімейного законодавства, яке прирівнювало фактичний шлюб до зареєстрованого в органах РАГСу. Така ситуація проіснувала до прийняття Указу Президії Верховної Ради «Актуальні проблеми держави і права» СРСР від 8 липня 1944 р., яким було поставлено крапку у визнанні юридичної сили за фактичними шлюбними відносинами [8, с. 328–329].

Вищезгаданим Указом устанавлювалося право осіб, що вже перебували у фактичних шлюбних відносинах до моменту видання Указу, здійснити офіційну реєстрацію шлюбу, указавши строк, протягом якого чоловік і жінка спільно проживали у фактичному шлюбі. Утім, така опція була доступна тільки тоді, коли й чоловік, і жінка визнавали факт співжиття, інакше за відмови одного із фактичного подружжя визнати й офіційно зареєструвати шлюб не передбачалося можливості доведення такого факту в судовому порядку [9]. Проте, зважаючи на воєнні дії на території держави, виникла потреба у внесенні змін до норм, які регулювали фактичні шлюбні відносини. Установлення в судовому порядку факту перебування у фактичному шлюбі стало можливим, якщо реєстрація шлюбу між фактичним подружжям у порядку, визначеному вищенаведеним Указом, була неможлива у зв'язку зі смертю чи визнанням зниклим безвісти на фронті одного з фактичного подружжя. У таких випадках інший із фактичного подружжя міг звернутися до суду із заявою про визнання чоловіком чи дружиною особи, що померла чи була визнана зниклою безвісти, на підставі статей 11 та 12 Кодексу законів про шлюб, сім'ю й опіку РРФСР [10]. У 1963 р. Цивільним процесуальним кодексом такі справи були віднесені до категорії справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення [11]. Утім, саму процедуру розгляду й вирішення цієї категорії справ новий Цивільний процесуальний кодекс не змінив.

Такий стан правового регулювання фактичних шлюбних відносин закріпився на території сучасної України на наступні десятки років, і навіть у часи незалежності українська законодавча влада стала послідовницею законодавства радянської влади в контексті ставлення держави до фактичних шлюбів, оскільки протягом декількох років після здобуття Україною незалежності відповідні положення зако-

нодавства залишалися незмінними. Так, Верховний Суд України в пункті 5 Постанови Пленуму № 5 «Про судову практику у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» тільки підтвердив успадкування Україною радянської традиції, зазначивши, що встановлення судом факту перебування у фактичних шлюбних відносинах на підставі пункту 5 статті 273 Цивільного процесуального кодексу може здійснюватися, якщо такі відносини виникли до 8 липня 1944 року й тривали до смерті (пропажі безвісти на фронті) одного з подружжя, унаслідок чого шлюб не може бути зареєстрований в органах реєстрації актів громадянського стану [12].

Утім, суттєвим кроком уперед на шляху до чинної моделі регулювання фактичних шлюбних відносин в Україні стала Постанова Пленуму Верховного Суду «Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України» від 12.06.1998 р. № 16, у пункті 12 якої визначалося, що спори про поділ майна осіб, які живуть однією сім'єю, але не перебувають у зареєстрованому шлюбі, мають вирішуватися згідно з пунктом 1 статті 17 Закону України «Про власність», що відповідає нормам ЦК Української РСР, і з урахуванням пункту 5 Постанови Пленуму Верховного Суду «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності» від 22.12.1995 р. № 20. Правила статей 22, 28, 29 Кодексу про шлюб і сім'ю України в цих випадках не застосовуються [13].

Цілком логічно, що в подальшому українське сімейне законодавство прийняло відповідну модель регулювання фактичних шлюбних відносин. Прийнятий у січні 2002 р. новий Сімейний кодекс України врегулював чи не найбільш проблемний аспект правовідносин між фактичним подружжям – їх майнові відносини, надавши майну, нажитому за час перебування у фактичному шлюбі, статусу спільної сумісної власності, тобто фактично прирівнявши його до майна, що набуто в офіційно зареєстрованому шлюбі [14].

Вищенаведена матеріально-правова норма була підкріплена також положеннями прийнятого у 2004 р. Цивільного процесуального кодексу України, де в пункті 5 статті 256 серед інших справ про встановлення факту, що мають юридичне значення, передбачалося встановлення факту проживання чоловіка та жінки без шлюбу [15]. Таким чином, у Цивільному процесуальному кодексі було визначено, що такі справи судам слід розглядати в порядку окремого провадження.

Дослідивши історію розвитку правового регулювання фактичних шлюбних відносин на території України, можна дійти висновку, що незважаючи на існування сімейних союзів ще задовго до появи держави, фактичні шлюбні відносини як такі можна виділити тільки з появою держави й законів, що регулювали відносини шлюбу в суспільстві. На тере-

нах України фактичні шлюбні відносини виділилися в окрему категорію лише із запровадженням християнства на Русі. Такий тип сімейних союзів обирали ті, хто не мав можливості укласти санкціонований державою церковний шлюб, держава ж визнавала за особами, що перебували в таких відносинах, і їхніми дітьми окремий мінімальний обсяг прав, не прирівнюючи при цьому такий союз до офіційно зареєстрованого державою.

Ігнорування державами в різні часи фактичних шлюбів тривало аж до радянського періоду історії. Виняток становили тільки шлюби, укладені старовірами. Останні внаслідок невизнання православної церкви створювали сім'ю за процедурою, визначеною їхніми обрядами й традиціями. Зрештою, фактичні шлюби старовірів були визнані Російською імперією, і в подальшому їм державою було надане право укладати шлюби не перед церковною, а перед світською владою. Відхід РРФСР від церковної до світської форми укладення шлюбу зумовив появу в суспільстві величезної кількості незареєстрованих державою шлюбних відносин і звернень до суду за захистом своїх прав осіб, що перебували в таких сімейних союзах. Уже прийнятий у 1926 р. Кодекс про шлюб, сім'ю й опіку РРФСР практично на паритетних засадах із офіційно зареєстрованим шлюбом визнавав фактичний. На противагу йому прийнятий за декілька місяців раніше в тому ж 1926 р. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УРСР визнав виключно зареєстрований державою шлюб. Однак незважаючи на таку нормативно-правову колізію, на практиці суди в УРСР усе-таки визнавали юридичні наслідки фактичного співжиття подружжя. Правове регулювання досліджуваних відносин діаметрально протилежно змінилося за результатами прийняття в 1944 р. Указів Президії Верховної Ради СРСР, які дозволили легалізувати й трансформувати в офіційний шлюб фактичні шлюбні відносини, котрі існували станом на 08 липня 1944 р. і в подальшому дозволяли в судовому порядку визнавати факт перебування у фактичному шлюбі та його правові наслідки з особою, що померла на фронті чи була оголошена безвісно відсутньою. Невизнання фактичних шлюбних відносин та їх юридичних наслідків мало місце в Україні аж до ухвалення Пленумом Верховного Суду України постанови, яка дозволила судам на підставі чинного на той момент Закону «Про власність» здійснювати поділ майна, набутого внаслідок спільної праці фактичного подружжя, як спільної сумісної власності. Зрештою, у 2002 р. Сімейний кодекс України врегулював відносини власності між фактичним подружжям нарівні з подружжям, що перебуває в офіційно зареєстрованому шлюбі, завершивши тим самим формування актуального стану регулювання фактичних шлюбних відносин в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Том 2. Первый отдел. Семейные отношения. СПб.: Синод. тип., 1896. 682 с.
2. Назарова А.С. Правовое регулирование фактических брачных отношений в Российской Федерации и США. 190 с. URL: <http://www.izak.ru/upload/iblock/37c/37c04f6b87602d691ca322457254d86a.pdf>.
3. Дякович М.М., Сенік С.В. Правове регулювання «фактичних шлюбних відносин». Вісник Верховного Суду України. № 2(126). 2011. С. 37–43.
4. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995.
5. Гопанчук В.С. Сімейне право: підручник. К.: Істина, 2002. 299 с.
6. Постановление ВЦИК от 19.11.1926 г. «О введении в действие кодекса законов о браке, семье, опеке». URL: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssrg6679.htm>.
7. Кодекс законов о семье, опеке, браке и актах гражданского состояния от 31.05.1926 г. Собрание Узаконений УССР. 1926. № 67–69. С. 440.
8. Цал-Цалко Ю.Ю. Генеза відносин подружжя стосовно їх майна. Актуальні проблеми держави і права. 2009. С. 327–331.
9. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 08.07.1944 г. «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства, об установлении почетного звания «Мать-героиня» и учреждении ордена «Материнская слава» и медали «Материнства». Ведомости Верховного Совета СССР. 1944. № 37.
10. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. / под ред. к. ю. н. Ю.И. Мандельштам. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956. С. 388.
11. Цивільний процесуальний кодекс 1963 року. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1501-06>.
12. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» № 5 від 31.03.1995 р.
13. Постанова Пленуму Верховного Суду «Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України» від 12.06.1998 р. № 16.
14. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
15. Цивільний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України: кодекс від 18.03.2004 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.